

ISBN SET: 978-618-82035-0-1
ISBN ΤΟΜΟΣ II: 978-618-82035-2-5
ISSN: 1790-7039

4
2012

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ,
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

4

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης
Βόλος 15.3 – 18.3.2012

Τόμος II: Στερεά Ελλάδα

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΕΘΣΕ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

4

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιινιάν

Επιμέλεια κειμένων:
Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΔ' ΕΠΚΑ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Βικάτου Ολυμπία (Διευθύντρια ΛΣΤ' ΕΠΚΑ), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΙΑ' ΕΠΚΑ και 23ης ΕΒΑ), Κουμούση Αναστασία (Διευθύντρια 22ης ΕΒΑ), Μαζαράκης-Αιινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυστάλλω (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ' ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπλ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Παναγοπούλου-Καράμπελα Ελένη (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ και 24ης ΕΒΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων), Σδρόλια Σταυρούλα (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ, Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια Θ' ΕΠΚΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια Ι' ΕΠΚΑ)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Αδρύμη-Σισμάνη Βασιλική (Επίτ. Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Αραβαντινός Βασίλειος (Επίτ. Διευθυντής Θ' ΕΠΚΑ), Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΔ' ΕΠΚΑ), Βαραλής Ιωάννης (Επίκ. Καθ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Βικάτου Ολυμπία (Διευθύντρια ΛΣΤ' ΕΠΚΑ), Γάτση-Σταυροπούλου Μαρία (Επίτ. Διευθύντρια ΛΣΤ' ΕΠΚΑ), Γερούση-Μπεντερμάχερ Ευγενία (Διευθύντρια Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ), Κακαβάς Γεώργιος (Διευθυντής Νομισματικού Μουσείου), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΙΑ' ΕΠΚΑ και 23ης ΕΒΑ), Καραπασχαλίδου Αμαλία (Επίτ. Διευθύντρια ΙΑ' ΕΠΚΑ), Κουμούση Αναστασία (Διευθύντρια 22ης ΕΒΑ), Κυπαρίσση-Αποστολικά Νίνα (Επίτ. Διευθύντρια Εφορείας παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Λεβέντη Ιφιγένεια (Επίκ. Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας με έμφαση στην Πλαστική και την Εικονογραφία, ΠΘ), Λώλος Γιάννης (Επίκ. Καθ. Αρχαίας Ιστορίας, ΠΘ), Μαζαράκης-Αιινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυστάλλω (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ' ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπλ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Ντίνα Άσπα (Επίτ. Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Παλαιοθόδωρος Δημήτρης (Επίκ. Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Παναγοπούλου-Καράμπελα Ελένη (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ και 24ης ΕΒΑ), Σδρόλια Σταυρούλα (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων), Σκορδά Δέσποινα (Επίτ. Διευθύντρια Ι' ΕΠΚΑ), Τουρναβίτου Ιφιγένεια (Επίκ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια Θ' ΕΠΚΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια Ι' ΕΠΚΑ), Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας (Επίτιμος Διευθυντής ΛΔ' ΕΠΚΑ)

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα.

ISBN SET: 978-618-82035-0-1

ISBN ΤΟΜΟΣ ΙΙ: 978-618-82035-2-5

ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ,
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

4

2012

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 15.3 - 18.3.2012

Τόμος II: Στερεά Ελλάδα

ΒΟΛΟΣ
2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Lera, Petrika – Οικονομίδης, Σταύρος – Παπαγιάννης, Άρης – Τσώνος, Άκης , Βαλκανικές γεωγραφικές αντιστοιχίες: ενδεικτικές σχέσεις μεταξύ της ΝΑ Αλβανίας και της Θεσσαλίας μέσα από τη νεολιθική κεραμική	17-28
Νάζου, Μαργαρίτα , Οι Νεολιθικές «σέσουλες» από τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Τυπολογία, γεωγραφική διάδοση και απόπειρα ερμηνείας τους	29-36
Ροντήρη, Βάσω , Ξεδιπλώνοντας το κουβάρι της Προϊστορίας: Τεχνολογικές προσεγγίσεις στην κεραμική της Μέσης Νεολιθικής από τη Θεσσαλία	37-46
Μαθιουδάκη, Ηρώ , Τύποι δίχρωμης κεραμικής από τη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία της Μέσης και πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού	47-56
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Οδοιπορικό στο Νότιο Πήλιο. Οι έρευνες, οι αρχαιότητες, οι προοπτικές	57-66
Κιάκου, Αθανασία , Η οικιστική οργάνωση των προϊστορικών θέσεων στην πεδιάδα του Αλμυρού. Χωρικές αναλύσεις και ιδιαιτερότητες	67-74
Alram-Stern, Eva , Visviki Magoula – Velestino: The so-called Megaron Reconsidered	75-84
Dürauer, Caroline , Visviki Magoula near Velestino. Trenches A and B	85-94
Τσιούκα Φωτεινή – Αγνουσιώτης Δημήτρης , Το νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας στην περιοχή της αρχαίας Άλου στα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού και στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού	95-104
Κουλίδου, Σοφία , «Πηγή Αρτέμιδος» Πιερίας: Ορθογώνιες κατασκευές σε ταφικές και οικιστικές συνάψεις κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού	105-112
Αλματζή, Καλλιόπη – Αγνουσιώτης Δημήτρης , Τάφοι της Μέσης Εποχής Χαλκού στη θέση «Ομβριά» νοτιοδυτικά της λίμνης Κάρλας. Η Μέση Εποχή Χαλκού στην περιοχή της Λίμνης Κάρλας	113-122
Ρουσιώτη, Δήμητρα , Όψεις της μυκηναϊκής λατρείας στη Μαγνησία	123-134
Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή , Η τελική φάση κατοίκησης του Μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια	135-144
Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις – Olivier, Jean-Pierre – Rehren, Thilo – Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μανιάτης, Ιωάννης – Τσαρτσίδου, Γεωργία – Γεωργίου, Ιάκωβος – Τσιγάρα, Μαρία , Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου: Από τις ανασκαφικές έρευνες του Δ. Θεοχάρη στα νέα ευρήματα της πρόσφατης διεπιστημονικής έρευνας	145-157
Τουφεξής, Γεώργιος – Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Παπαντώνης, Θωμάς – Εξάρχου, Ουρανία , Ανασκαφή Μυκηναϊκών τάφων στο Μακρυχώρι	159-168
Αηδονά, Ελίνα – Κοντοπούλου, Δέσποινα – Τουφεξής, Γεώργιος – Τσεργά, Κλεονίκη – Παπανικολάου, Ελένη , Αρχαιομαγνητική μελέτη καμένων δομών από το Νεολιθικό οικισμό Βασίλη (Ν. Λάρισας)	169-176
Βαϊοπούλου, Μαρία , «Ράχες» Μασχολουρίου»: Οικισμός της μεταβατικής περιόδου από την Μέση Εποχή Χαλκού ΙΙΙ στην Ύστερη Εποχή Χαλκού. Μία πρώτη παρουσίαση	177-186

Μαλακασιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία , Τύμβοι με καύσεις νέκρων στον αγρό Δ. Δεσποτόπουλου στη θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου – Αλμυρού (Ν. Μαγνησίας)	187-200
Orfanou, Vana , Divine Bronze: Investigating Early Iron Age copper-based production in Thessaly	201-207
Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Φεραϊκή προσωπογραφία. Δεδομένα μιας πρώτης καταγραφής	209-214
Καραπάνου, Σοφία , Ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή των Φαρσάλων	215-222
Aston, Emma , 'Welcome, visitors': religious inclusivity in a Pharsalian cave-cult	223-227
Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας , Λατρευτική εγκατάσταση αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία Θεσσαλιώτιδα.	229-236
Παλιοθόδωρος, Δημήτρης , Τρία αδημοσίευτα αγγεία στο Αθνασάκειο Μουσείο Βόλου από την Νότια Ιταλία και τη Βορειοδυτική Ελλάδα	237-244
Haagsma, Margriet J. – Karapanou, Sophia – Surtees, Laura , Greek-Canadian fieldwork at Kastro Kallithea 2006-2011.	245-256
Τουφεξής, Γεώργιος – Παπαντώνης, Θωμάς – Βήτος, Γεώργιος , Ανασκαφή στο νεκροταφείο του αρχαίου Ομολίου στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο Αθηνών-Θεσσαλονίκης.	257-264
Τουφεξής, Γεώργιος – Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Εξάρχου, Ουρανία – Παπαντώνης, Θωμάς – Βήτος, Γεώργιος – Παπανικολάου, Ελένη – Κριτσιλά, Αγορή , Ανασκαφική έρευνα στην Κοιλάδα των Τεμπών στο πλαίσιο της κατασκευής της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ) κατά τα έτη 2010-2012	265-274
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας – Αθανασίου, Δημήτρης , Ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας Τρίκκης.	275-282
Κραβαρίτου, Σοφία , <i>Κοινόν</i> και <i>αυτοκράτωρ θεός</i> στην Ανατολική Θεσσαλία.	283-291
Decourt, Jean-Claude – Tziafalias Athanasios , Cultes de Pythion : Deux notes	293-301
Tziafalias, Athanasios – Karagounis, Dimitris – Bouchon, Richard – Damerzin, Laurence – Helly, Bruno , Larissa, Balbus Minor et la <i>Domus Augusta</i> . Le théâtre de la cité au miroir de la politique diplomatique.	303-310
Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Διονυσίου, Μάνος – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Αραχωβίτη, Πολυξένη , Μέσα στις πτυχές του παρελθόντος	311-320
Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μέλφος, Βασίλης – Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις , Διαχρονική χρήση του Τραβερτίνης ως οικοδομικού υλικού στη θέση «Κάστρο – Παλαια» Βόλου	321-330
Σταμέλου, Ευαγγελία , Σέσκλο: Ένα νεολιθικό χωριό υποδέχεται τα παιδιά.	331-336
Καλογιάννη, Αιμιλία , Δέντρα θεών και ανθρώπων, σταγόνες νερού και μάγισσες συναντιούνται στο μουσείο.	337-342
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Αλεξίου, Νεκταρία – Κραχτοπούλου, Αθανασία , Η δημιουργία της έκθεσης, η λειτουργία και οι εκπαιδευτικές δράσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας.	343-350

ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Μαζαράκης Αιμιάν, Αλέξανδρος – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Επιφανειακές έρευνες στην Κεφάλα Σκιάθου (2009-2011)	351-364
Αλεξανδρίδου, Αλεξάνδρα , Η πρώιμη κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλα Σκιάθου.	365-374
Χρυσοπούλου, Ελένη , Ταφικό σύνολο κλασικής εποχής από τη θέση «Κεφάλα» Σκιάθου	375-381

BYZANTINA

Μαντζανά, Κρυσταλλία , Το έργο της 19 ^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (2009-2011)	383-392
Ντίνα, Ασπασία , Κάστρο Παλαιών. Νέα ευρήματα στο πλαίσιο του έργου «Συντήρηση και αποκατάσταση Κάστρου Παλαιών Δήμου Βόλου, Ν. Μαγνησίας».	393-402
Καλογερούδης, Γεώργιος Ι. , Η οχρωματική αρχιτεκτονική των κάστρων Τρικάλων και Φαναρίου και η σημασία τους μέσω της ανάδειξης τους για την ευρύτερη περιοχή της Δ. Θεσσαλίας.	403-410
Γιαλούρη, Άννα , Από την Αρχαία στη Βυζαντινή Λάρισα	411-418
Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφή βυζαντινού ναού με περίστω και νεκροταφείο στα Τέμπη.	419-424
Σταντζούρης, Πασχάλης , Τάφοι παλαιοχριστιανικής εποχής στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου των Φθιωτίδων Θηβών - Νέας Αγχιάλου	425-432
Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική από την πόλη των Τρικάλων	433-438
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα , Έρευνες και σωστικές ανασκαφές στο Λεφόκαστρο Πηλίου	439-446
Χατζηγιάνης, Μιχαήλ Δ. – Ανδρούδης, Πασχάλης , Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική	447-456
Ανδρούδης, Πασχάλης , Βυζαντινά γλυπτά από το καθολικό της μονής του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο.	457-468
Γουλούλης Σταύρος – Ξυνογαλά Γεωργία , Λυκοστόμιον των Τεμπών. Αναζήτηση και εντοπισμός ενός βυζαντινού οικισμού.	469-480
Αυτάρη, Φανή , Εικονογραφικές παρατηρήσεις στον κύκλο του Ακάθιστου Ύμνου στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα (1573).	481-486
Τριβυζά Ελένη-Στυλιανή , Παρατηρήσεις στην πρώτη φάση της ζωγραφικής του Αγίου Γεωργίου (Γεωργούλη) Δομένικου.	487-496
Τσιουρής Ιωάννης , Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ραψάνης (1546)	497-508
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου (Σταγιάδων), στις Σταγιάδες Καλαμπάκας	509-518
Παπαναστασούλη, Γραμμάτω-Χρυσοβαλάντω , Το τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στα Αμπελάκια Θεσσαλίας	519-526
Μπαλογιάννη, Ουρανία Α. , Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Ι.Ν. Αγίας Τριάδος Δέσης	527-532
Τσόδουλος, Κωνσταντίνος Χ. , Ανέκδοτα πατριαρχικά σιγγίλια από την Ιερά Μονή Δουσίκου. Το πατριαρχικό Σιγγίλιο του οικουμενικού πατριάρχη Γερμανού Δ' (1842-1845 και 1852-1853)	533-538
Νάνου, Μαρία , «Χάρτινες εικόνες» και σχέδια εργασίας από τη συλλογή χαρακτηριστικών και σχεδίων του Λαογραφικού Κέντρου Κίτσου Μακρή (Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας).	539-550
Τσιλιμίγκας, Χρήστος – Βλαχάβα, Δήμητρα – Φαραζούμη, Σοφία , Αποκαταστάσεις κάστρων Δυτικής Θεσσαλίας: α) Βυζαντινό κάστρο Τρικάλων β) Βυζαντινού κάστρο Φαναρίου	551-558
Γκέκας, Αιμιλιανός , Η συντήρηση τριών ξυλόγλυπτων σταυρών της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ.	559-564
Μπονόβας, Νίκος Μ. , Γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε' (Δεκέμβριος 1805).	565-572
Λαφαζάνη, Στυλιανή – Τράντος, Κωνσταντίνος , Στερέωση – αντικατάσταση φθαρμένων λίθων και λιθαναγλύφων, κατασκευή βοηθητικών κτιρίων και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ	573-578
Μαντζανά, Κρυσταλλία – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος – Ντέρης, Απόστολος , Το «έγκλειστο» δίδυμο οθωμανικό λουτρό του Οσμάν Σαχ στο συγκρότημα των πρώην ποινικών φυλακών Τρικάλων	579-586

Μακρή-Σκοτινιώτη, Θάλεια , Απακατάσταση λιθόκτιστης οικίας στην οδό Νικ. Πλαστήρα 20 στο Βόλο (πρώην οικία Χατζησταματίου) και μετατροπή της σε κτίριο γραφείων του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού.....	587-596
Σταϊκόπουλος, Πάννης Π. , Αγριά Βόλου: ο χώρος, ο χρόνος, οι άνθρωποι. Θεματικές ενότητες για τη δημιουργία ενός μουσείου πόλεως	597-604
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	605-608

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Σαράντη, Φωτεινή , Ευρήματα στον άξονα της «Ιονίας Οδού»: τμήμα Αντίρριο-Χάλκεια.....	621-632
Βικάτου, Ολυμπία , Καλυδώνα-Αλίκυρνα-Πλευρώνα-Στάμνα: οι τελευταίες έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της «Ιονίας» και της «Παραιονίας» Οδού.....	633-640
Τσώνος, Άκης , Πολιτιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού.....	641-656
Χαμηλάκη, Κατερίνα , Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή κεραμική από συγκρότημα με λουτρικές εγκαταστάσεις στο Κρουνέρι Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτες Παρατηρήσεις.....	657-668

ΕΥΒΟΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Μαυρίδης, Φάνης , Τα σπήλαια ως χώροι ανθρώπινης δράσης: μια απόπειρα διερεύνησης της σημασίας τους στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον των τελευταίων φάσεων της νεολιθικής περιόδου ...	669-680
Krapf, Tobias , Ερέτρια και Αμάρυνθος: δυο γειτονικοί αλλά διαφορετικοί οικισμοί της Μέσης Εποχής Χαλκού στην Εύβοια.....	681-696
Χιδίρογλου, Μαρία , Συμβολή στην μελέτη της κεραμικής αρχαϊκών χρόνων από την Εύβοια. Συνοπτική παρουσίαση της έρευνας.....	697-708

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Ντάφη, Ευαγγελία Χ. – Σκαρτσή, Στεφάνια Σ. , Βυζαντινή κεραμική από τις ανασκαφές στις εγκαταστάσεις του ατμοηλεκτρικού σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ Αλιβερίου στην Εύβοια.....	709-718
Κατσάλη, Ευρυδίκη Δ. , Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου.....	719-728
Κατσελάκη, Ανδρομάχη , Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου. Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα.....	729-740
Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα , Η εικόνα της Παναγίας Παραβουνιώτισσας στην Ερέτρια Ευβοίας.....	741-750

ΒΟΙΩΤΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Κυριαζή, Όλγα – Φάππας, Ιωάννης , Νέες θέσεις του τέλους της Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα του βοιωτικού Κηφισού.....	751-764
---	---------

Ψαράκη, Κυριακή , Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3 ^η χιλιετία π.Χ. Η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου.	765-774
Χαραμή, Αλεξάνδρα , Στοιχεία τοπογραφικά για το αρχαίο Δήλιον μέσα από παλαιότερες και πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες.	775-782
Bitely, Emily – Daly, Kevin – Jacob, Rob – Larson, Stephanie , Geophysical Explorations on and near the Ismenion Hill, Thebes, Greece, 2011.	783-792
Germani, Marco , Dal teatro greco al teatro romano: il caso di Orchomenos in Beozia, osservazioni preliminari.	793-802

BYZANTINA

Πάλλης, Γιώργος , Η διάδοση της τεχντροπίας των γλυπτών του λεγόμενου «θηβαϊκού εργαστηρίου» (β' μισό 9 ^{ου} αι.). Μερικές παρατηρήσεις.	803-810
Παπαγεωργίου, Ειρήνη , Εργασίες αποκατάστασης Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στο Ακραιφνιο Βοιωτίας.	811-816

ΦΩΚΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Ζάχου, Ελένη – Ψιμόγιαννου, Κατερίνα , Η δημιουργία τόπων στο λόφο του Προσκυνά: η απεικόνιση της ανθρώπινης δράσης στο χώρο και στο χρόνο.	817-828
Κουνούκλας, Πέτρος , Ο Κύνος στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση και Νεώτερη περίοδο.	829-839
Δακορώνια, Φανουρία , Κεραμική τεχνολογία στον Κύνο.	841-848
Δημάκη, Σοφία – Παπαγεωργίου, Μαρία , Σύνολο Μυκηναϊκών επικασσιτερωμένων αγγείων από το Καλαπόδι Λοκρίδας.	849-858
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. – Πιλάλας, Ιωάννης , Πύργοι και αμυντικό δίκτυο στη Δυτική Λοκρίδα των Ελληνιστικών χρόνων.	859-866
Ψάλτη, Αθανασία , Διαμορφώνοντας το μέλλον του παρελθόντος: Το έργο της Γ' ΕΠΚΑ κατά τα έτη 2010-2012.	867-876
Παρτίδα, Έλενα Κ. , Η διαδοχή πολιτικών δυνάμεων στους Δελφούς και η επιρροή τους στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του ιερατικού τοπίου.	877-882

ΛΟΚΡΙΔΑ-ΦΘΙΩΤΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Domínguez, Adolfo J. , Eastern Locris between Thessaly and Phocis.	883-892
Συρίδης, Γεώργιος – Αηδονά, Ελένη – Βουβαλίδης, Κωνσταντίνος – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Πεχλιβανίδου, Σοφία – Κουτσοκέρα, Νικολέττα , Ιζηματογενείς καταγραφές ανθρωπογενών και φυσικών διεργασιών στον προϊστορικό οικισμό της Αγίας Παρασκευής Λαμίας.	893-899
Papakonstantinou, Maria-Foteini – Penttinen, Arto , The Makrakomi Archaeological Landscapes Project (MALP). Introduction to the programme and its aims.	901-910
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα , Γεωφυσική διασκόπηση και συνακόλουθη σύντομη ανασκαφική έρευνα στη θέση «Πλατάνια» Αγίας Παρασκευής Λαμίας.	911-918
Αγγελίδης, Πάνος – Λουκά, Μαρία-Παρασκευή – Σεπετζόγλου, Νίκος , Η συντήρηση και αποκατάσταση της τοιχογραφίας «Πομπή των Γυναϊκών» από το Παλαιό Καδμείο της Θήβας.	919-927

Aravantinos, Vassilis – Fappas, Ioannis – Kyriazi, Olga – Luglio, Giampaolo – Pisani, Marcella, “No greater marvel” revisited: use and reuse of the Mycenaean tholos tomb at Orchomenos. . . .	929-941
Κουρούνη, Ευτυχία, Λιβαδειά. Νέα ανασκαφικά δεδομένα από το νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων.	943-948
Ντάσιος, Φώτης, Το ιερό της Δήμητρας και Κόρης Ερώχου στο Πολύδροσο Φωκίδας	949-958
Τσαρούχα, Ανθούλα, Διαδρομές πολιτισμού σε ένα μνημείο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, τους Δελφούς	959-968
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης, Αρχαιολογική και εθνογραφική έρευνα στη θέση Κουτρολού Μαγούλα Φθιώτιδας 2009-2012.	969-978
Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης, Ψηφιακή σάρωση, φωτογραμμετρία και ψηφιακές (ανα)παραστάσεις: αρχαιολογική τεκμηρίωση και ερμηνεία σε τρεις διαστάσεις. Η περίπτωση της Κουτρολού Μαγούλας	979-988
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κραφ, Tobias – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Γκοτσίνας, Άγγελος – Καραθάνου, Αγγελική – Βουβαλίδης, Κωνσταντίνος – Συρίδης Γεώργιος, Αγία Παρασκευή Λαμίας, θέση «Πλατάνια». Το πολιτισμικό και φυσικό περιβάλλον ενός οικισμού στη δελταϊκή πεδιάδα του Σπερχειού κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού.	989-998
Καράντζαλη, Έφη, Η Μεσοελλαδική αψιδωτή οικία στο Φραντζή της Λαμίας	999-1014
Σιπή, Μαρία, Μια νέα μορφή οικίας για τα δεδομένα των αρχαίων Φαλάρων του τέλους του 4ου αι. π.Χ.	1015-1024
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών.	1025-1028

**Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ
ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ «ΘΗΒΑΪΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ» (Β' ΜΙΣΟ 9^{ΟΥ} ΑΙ.).
ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ**

Γιώργος Πάλλης

Την αυγή της μεσοβυζαντινής περιόδου στον τομέα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής σηματοδοτεί το λεγόμενο «θηβαϊκό εργαστήριο». Με τον όρο αυτό προσδιορίζεται συμβατικά μία ενότητα γλυπτών από δύο ναούς της Βοιωτίας, τον Άγιο Γρηγόριο το Θεολόγο στη Θήβα¹, και την Παναγία Σκριπού στον Ορχομενό², που φιλοτεχνήθηκαν με διαφορά ενός περίπου έτους, το 872/3 και το 873/4 αντίστοιχα, και μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς τα θέματα, την τεχνοτροπία και την εκτέλεση, σε βαθμό ώστε να αναγνωρίζονται ως προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου.

Οι γνώσεις μας για το «θηβαϊκό εργαστήριο» αντλούνται μόνον από τα έργα που του αποδίδονται – δεν υπάρχουν άλλου είδους μαρτυρίες για την παρουσία και τη δράση του –, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στο πεδίο της βυζαντινής μαρμαρογλυπτικής. Κατά σπάνια συγκυρία, στην περίπτωση των γλυπτών των δύο βοιωτικών μνημείων έχουμε το προνόμιο να γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο δημιουργίας τους, χάρις στις κτιτορικές επιγραφές που τα συνόδευαν³. Διαθέτουμε επίσης, από την ίδια πηγή, στοιχεία για τους χορηγούς των ναών στα οποία εντασσόταν ο γλυπτός διάκοσμος: κτήτορας του Αγίου Γρηγορίου της Θήβας ήταν ένας ανώτερος κρατικός αξιωματούχος, ο βασιλικός κανδιδάτος Βασίλειος, και αντίστοιχη ιδιότητα είχε και ο κτήτορας της Σκριπούς, ο βασιλικός πρωτοσπαθάριος Λέων.

Η τεχνοτροπία του εργαστηρίου χαρακτηρίζεται για τον πυκνό διάκοσμο, στον οποίο χρησιμοποιούνται φυτικά και γεωμετρικά θέματα, χριστιανικά σύμβολα και ζώα, μεμονωμένα ή σε συμπλέγματα πάλης. Στα φυτικά θέματα απαντούν διάφοροι τύποι βλαστών, κληματίδες, κισσόφυλλα, φύλλα άκανθας και πολύφυλλοι ρόδακες, σε διάφορες παραλλαγές. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό – θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «σήμα» του εργαστηρίου – είναι το λυρροειδές κόσμημα που αποτελείται από δύο ημίφυλλα άκανθας που πλαισιώνουν λόγχη. Το γεωμετρικό ρεπερτόριο περιλαμβάνει αλυσίδες μικρών και μεγάλων τροχών, σειρές τόξων που περικλείουν μικρότερα θέματα, αλλά και τον αρχαίο αστράγαλο. Ο τύπος του σταυρού που κυριαρχεί είναι ο λατινικός, φυλλοφόρος, με διαπλατυσμένα άκρα και πολλά παραπληρωματικά κοσμήματα – ιδίως κισσόφυλλα – στα διάκενα των κεραιών του. Η εκτέλεση των θεμάτων γίνεται σε χαμηλό ανάγλυφο, με κοφτές και κοίλες γλυφές που διαγράφουν σαφή περιγράμματα και δημιουργούν φωτοσκιάσεις. Τα δύο σύνολα έχουν συνδεθεί με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και, ιδιαίτερα, με τα λίγο μεταγενέστερα γλυπτά της Βόρειας Εκκλησίας της μονής του Λιβός (907)⁴.

Στο Μουσείο Θηβών έχουν συγκεντρωθεί αρχιτεκτονικά γλυπτά που ανήκουν στην ίδια τεχνοτροπική

---

1. Σωτηρίου 1924, 12-26, εικ. 15-45. Grabar 1963, 95-99, πίν. XLIII. X. Κοιλιάκου, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, Β1, 82, πίν. 37α. Papalexandrou 1998, 220-221, εικ. 91-92.

2. Σωτηρίου 1931, 140-153, εικ. 18-36. Grabar 1963, 90-95, πίν. XXXIX-XLII. Megaw 1966. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 1986, 22, λήμμα αρ. 1, στο *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα 26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986)*, Αθήνα. Buchwald 1995, 270, αρ. 25. Papalexandrou 1998, 156-233, εικ. 53-90. Ε. Dafi 2008, 425, λήμμα αρ. 183, στο Cormack – Vassilaki 2008.

3. Σωτηρίου 1924, 1-3, εικ. 3-5, 1931, 153-157, εικ. 37-40. Oikonomides 1994. Papalexandrou 1998, 111-155, εικ. 41-52.

4. Grabar 1963, 100-122, πίν. XLVII-LVI. Mango – Hawkins 1964.

ενότητα⁵. Παρόλο που τα μνημεία για τα οποία προορίζονταν παραμένουν άγνωστα, διευρύνουν σημαντικά τις γνώσεις μας για το μέγεθος, την ποικιλία και την ποιότητα της παραγωγής του εργαστηρίου. Άλλα, επαναχρησιμοποιημένα σε νεώτερους ναούς γλυπτά⁶ και ανασκαφικά ευρήματα⁷, ενισχύουν την άποψη ότι η βιοιωτική πόλη αναδείχτηκε τότε σε περιφερειακό κέντρο της διακοσμητικής γλυπτικής, το πρώτο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, της περιόδου αυτής στο νοτιοελλαδικό χώρο. Νέα στοιχεία για το υλικό της Θήβας αναμένονται από τη δημοσίευση της διατριβής της αρχαιολόγου Ελένης Μανωλέσσου, που υποστηρίχθηκε πρόσφατα, με αντικείμενο τη βυζαντινή γλυπτική της πόλης.

Από τις πρώτες συστηματικές μελέτες σχετικά με τα γλυπτά του «θηβαϊκού εργαστηρίου» (Γεώργιος Σωτηρίου, Μαρία Σωτηρίου, Arthur Megaw, André Grabar), έχουν επισημανθεί έργα γλυπτικής εκτός της περιοχής της Θήβας και του Ορχομενού, τα οποία σχετίζονται με την τεχνοτροπία του, άλλοτε σε βαθμό που να θεωρείται ότι το αντιγράφουν πιστά ή αποτελούν ακόμα και δικές του δημιουργίες, και άλλοτε πιο αποστασιοποιημένα. Η γεωγραφική τους εξάπλωση εκτείνεται κυρίως στο νοτιοελλαδικό χώρο: τα έργα αυτά, σχεδόν στο σύνολό τους συλήματα από άγνωστα μνημεία, εντοπίζονται στη μονή Ύψηλάντη στη Βοιωτία⁸, στη συλλογή γλυπτών της Χαλκίδας⁹, στη συλλογή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου στην Αθήνα¹⁰, και σε μερικούς ναούς και χώρους και της ίδιας πόλης¹¹, στο Μουσείο της Κορίνθου¹², στη Λάρισα του Άργους¹³, και σε μνημεία του Μυστρά¹⁴, με προέλευση από τη βυζαντινή Λακεδαίμονα. Τοποθετούμενα στο χάρτη, τα παραπάνω γλυπτά διαγράφουν το γεωγραφικό χώρο εξάπλωσης της νέας τεχνοτροπίας που εισήγαγαν στη γλυπτική οι τεχνίτες των δύο βιοιωτικών μνημείων: πρόκειται για την Αττικοβοιωτία, την Εύβοια και την ανατολική Πελοπόννησο¹⁵. Η παρουσία τους στα μεγάλα κέντρα της εποχής (Θήβα, Εύριπο, Αθήνα, Κόρινθο, Άργος, Λακεδαίμονα), θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως δηλωτική της διαδρομής που ακολούθησε η διάδοσή της, η οποία συμπίπτει με τον κύριο οδικό άξονα του χώρου αυτού¹⁶.

Η παραπάνω εικόνα ανανεώνεται και διευρύνεται, με νέα δείγματα αρχιτεκτονικών γλυπτών που συνδέονται με την παραγωγή του «θηβαϊκού εργαστηρίου» που δημοσιεύτηκαν ή επισημάνθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια και συνεισφέρουν νέα στοιχεία για τη συνολική αποτίμηση της παρουσίας του. Στη νότια Ελλάδα κατ' αρχάς, τον κατεξοχήν χώρο διάδοσής του, προστίθεται μία ακόμη περίπτωση, των ανάγλυφων πεσσίσκων από τη μονή του Αγίου Νικολάου Βαρσών στην Αρκαδία, στους οποίους απαντά μια αρκετά σχηματοποιημένη εκδοχή του λυροειδούς κοσμήματος σε συνδυασμό με ρόδακες, σε αλυσίδα τροχών¹⁷. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως οι νέες ενδείξεις για την παρουσία της ίδιας ομάδας βόρεια της Βοιωτίας, όπου μέχρι πρόσφατα δεν είχαν καταγραφεί δείγματά της. Στο χωριό Παναγίτσα της Φθιώτιδας, σε μικρή

5. Ορλάνδος 1939-1940, 126-129, εικ. 7-9. Megaw 1966, 18, σημ. 44. N.D. Kontogiannis – K. Tsaka, 425-426, λήμμα αρ. 185. M. Skordara, 426, λήμμα αρ. 186 στο Cormack – Vassilaki 2008.

6. Σωτηρίου 1924, 25, εικ. 45. Megaw 1966, 18, σημ. 44, πίν. 5ε.

7. Χ. Κουλάκου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 99, 102, πίν. 73α.

8. Megaw 1966, 19, πίν. 3g-h, 5b. Papalexandrou 1998, 222.

9. Παννόπουλος 1924, 99, 112. Σωτηρίου 1924, 16, εικ. 25. Megaw 1966, 19. Papalexandrou 1998, 222. Η τελευταία συνδέει με το εργαστήριο και άλλα γλυπτά από την Εύβοια (Αλιβέρι, Πολιτικά και Ψαχνά).

10. Σωτηρίου 1924, 16, εικ. 24, 1931, 35, εικ. 35. Megaw 1966, 19, υποσημ. 46.

11. Καθολικό μονής Πετράκη (Σωτηρίου 1960-1961, 109-110, πίν. 48.1-5. Megaw 1966, 19, υποσημ. 46) και Παναγία Γοργοεπήκοος (Michel – Struck 1906, εικ. 27). Σε αδημοσίευτα γλυπτά από την αρχαία Αγορά αναφέρεται η Παπαλεξάνδρου, παραπέμποντας στο αρχείο της Alison Frantz (Papalexandrou 1998, 222). Άλλα αδημοσίευτα συλήματα που σχετίζονται με την ίδια τεχνολογική ομάδα απόκείνται στη Ρωμαϊκή Αγορά.

12. Scranton 1957, 119, n. 157, pl. 33. Megaw 1966, 20 (όπου προσθέτει και ένα παράδειγμα από την Ακροκόρινθο, σημ. 49). McLean 1991. Papalexandrou 1998, 222. Buchwald 1995, 265, αρ. 5.

13. Vollgraff 1956, 103, εικ. 74. Megaw 1966, 20, πίν. 5c και 5g. Varalis – Tsekas – Hadji-Minaglou – Altripp (υπό έκδοση).

14. Στον Άγιο Δημήτριο (Millet 1910, 45.2 και 47.1, 4. Buchwald 1995, 267, αρ. 17.1, εικ. 29-30. Μαρίνου 2002, 82, 114, 124, πίν. 56α, 57α-β, 72α, 79β, 98β) και στο Μουσείο (Millet 1910, πίν. 53.11. N.B. Δρανδάκης, *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 107, πίν. 84ε. Papalexandrou 1998, 222). Σημειώνεται ότι η Μαρίνου, που εξετάζει τα γλυπτά του Αγίου Δημητρίου κυρίως περιγραφικά, τοποθετεί εσφαλμένα το επιστόλιο του τέμπλου στις αρχές του 11ου αι., ενώ για τα υπόλοιπα δεν προτείνει χρονολόγηση. Από το Νέο Μυστρά προέρχεται ενεπίγραφο επιστόλιο που ανήκει σαφώς στην ίδια ενότητα, γνωστό προς το παρόν μόνον από φωτογραφία (Γεωργιάδης 1995, 6).

15. Η Παπαλεξάνδρου εμπλούτισε τον κατάλογο αυτό με άλλα γλυπτά από το Βόλο, την Τριμητού της Αιτωλίας και την Αλβανία (Papalexandrou 1998, 222), με επιγραμματική μνεία τους και χωρίς να αποδεικνύει τεκμηριωμένα τη σχέση τους με το «θηβαϊκό εργαστήριο». Οι περιπτώσεις αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται στο παρόν άρθρο.

16. Avramea 2002, 73-74.

17. Στουφή-Πουλημένου 2002, 723-725, εικ. 15-16.

απόσταση από τα όρια του σημερινού νομού Βοιωτίας, έχουν καταγραφεί από την αρμόδια παλαιότερα για την περιοχή 7η ΕΒΑ δύο ανάγλυφα εντοιχισμένα στο εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής: ένα τμήμα επιστυλίου με ρόδακες εντός σηρικών τροχών και ένα μικρό τεμάχιο, πιθανώς κιονόκρανο κιονίσκου, με το λυροειδές θέμα. Στο εγκαταλελειμένο χωριό Βάλτετσι, στο πέρασμα από την Αταλάντη προς την κοιλάδα του Κηφισού, σώζεται σπάραγμα κοσμήτη ή επιστυλίου εντοιχισμένο στο μεταβυζαντινό ναό της Ζωοδόχου Πηγής (εικ. 1). Φέρει το χαρακτηριστικό λυροειδές κόσμημα, σε απόδοση ιδιαίτερα πιστή στο πρότυπο της Σκριπούς. Ένας κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο, επαναχρησιμοποιημένος ως βάση τράπεζας στον ίδιο ναό, κοσμείται με φυλλοφόρους σταυρούς με κισσόφυλλα στα διάκενα (εικ. 2). Δύο άλλα παραδείγματα επισημάνουμε στο νεώτερο ερειπωμένο ναό της «Καθολικής» στο χωριό Μόδι, επίσης στην άνω λεκάνη του βοιωτικού Κηφισού. Πρόκειται για τμήμα κοσμήτη ή επιστυλίου με το λυροειδές κόσμημα σε πιο σαρκώδη εκδοχή, το οποίο ατυχώς κλάπηκε το 2011 (εικ. 3), καθώς και για ένα εντοιχισμένο κιονόκρανο, η ορατή όψη του οποίου φέρει μεγάλο λατινικό σταυρό με διαπλατυσμένα άκρα, τα διάκενα των κεραίων του οποίου πληρούνται με πλατιά φύλλα άκανθας και κισσόφυλλα (εικ. 4). Προχωρώντας προς τα βόρεια, στην πόλη της Λαμίας σώζεται ένα επιστύλιο εντοιχισμένο στο μεταβυζαντινό ναό της Παναγίας Αρχοντικής, με ορατή την κάτω πλευρά, στην οποία σώζονται ένας διπλός και ένας οκτάφυλλος ρόδακας με τριγωνικά πέταλα, του τύπου που απαντά σε άλλα έργα της ομάδας¹⁸. Το βορειότερο, απ' όσο γνωρίζουμε, σημείο εμφάνισης της εξεταζόμενης τεχνοτροπικής ομάδας είναι ο ναός της Παναγίας στο Βαθύρεμα Αγίας στη Θεσσαλία, μια βασιλική των μέσων του 10ου αιώνα, με μεταγενέστερες μετασκευές¹⁹. Δύο επίκρανα στο εσωτερικό του μνημείου φέρουν το λυροειδές κόσμημα και σταυρούς με κισσόφυλλα, σε πιο χαλαρή και σχηματοποιημένη απόδοση²⁰.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο χώρος επιρροής του «θηβαϊκού εργαστηρίου» προεκτείνεται σημαντικά προς τα βόρεια, στην άνω λεκάνη του βοιωτικού Κηφισού, στη Λαμία (Φθιώτιδα) και την Αγία της Θεσσαλίας. Η παρουσία του είναι έντονη – έστω και υπό τη μορφή μικρών σπαραγμάτων – στην κοιλάδα του Κηφισού, όπως είναι αναμενόμενο λόγω της άμεσης γεωγραφικής συνάφειάς της με τη Βοιωτία. Αξιοσημείωτο είναι ότι όλα τα νέα δείγματα εμπίπτουν στον κύριο οδικό άξονα από τη Θεσσαλία προς τη νότια Ελλάδα, που διέρχεται από τη Λάρισα, το Θαυμακό (Δομοκό), το Ζητούνι (Λαμία)²¹, και μέσω ορεινών περασμάτων βγαίνει στην κοιλάδα του Κηφισού, για να καταλήξει στη Θήβα. Ακόμα και αν αυτή η ταύτιση έχει προκύψει συμπτωματικά, δεδομένης της αποσπασματικότητας του υλικού, υποδεικνύει μια διαδρομή αντίστοιχη εκείνης προς τα νότια, στην Αττικοβοιωτία και την ανατολική Πελοπόννησο, και την σημασία του χερσαίου οδικού δικτύου ως διαύλου για τη διάδοση των καλλιτεχνικών εξελίξεων.

Τα έργα που συνδέονται με το «θηβαϊκό εργαστήριο», τα γνωστά από παλαιά και τα νέα των οποίων έγινε μνεία παραπάνω, χρονολογούνται κυρίως στο α' μισό του 10ου αι., με βάση ακριβώς τη σχέση που παρουσιάζουν με τη γλυπτική του. Καθώς για κανένα από αυτά δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι μπορεί να προηγείται χρονικά, ως αφετηρία και πρότυπό τους αναγνωρίζονται τα γλυπτά του Αγίου Γρηγορίου της Θήβας και της Σκριπούς στον Ορχομενό. Τα έργα των δύο βοιωτικών μνημείων σηματοδοτούν μια βαθιά αλλαγή: στη νότια Ελλάδα, όπου ασκούσαν περιορισμένα από τον 7ο αιώνα και εξής μία αδρή λιθοξοική, με άκρως σχηματοποιημένα θέματα και μεγάλη τεχνική αδεξιότητα²², εμφανίστηκαν δύο ολοκληρωμένα σύνολα μαρμαρογλυπτικής, που κοσμούσαν δύο νέα, εντυπωσιακά μνημεία, σε ένα από τα μεγαλύτερα διοικητικά και εμπορικά κέντρα της περιοχής. Είναι προφανές ότι η αίσθηση που προκάλεσαν όλα αυτά τα καινούρια στοιχεία ήταν πάρα πολύ μεγάλη και συνέβαλε καθοριστικά στην επανεκκίνηση της αρχιτεκτονικής και των άλλων τεχνών στην περιοχή, μέσα στις ευνοϊκές προς αυτή την κατεύθυνση ιστορικές συνθήκες. Ειδικά στο πεδίο της γλυπτικής, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι στον Άγιο Γρηγόριο και τη Σκριπού εκπαιδεύτηκαν οι ντόπιοι λιθοξόοι και μαρμαράδες, είτε κοντά σε εκείνους που εικάζουμε ότι ήρθαν από την Κωνσταντινούπολη ή κάποιο άλλο μεγάλο κέντρο για να εργαστούν στα βοιωτικά μνημεία, είτε προσπαθώντας να αντιγράψουν τα έργα τους. Οι ντόπιοι αυτοί τεχνίτες μετέφεραν κατόπιν, στο μέτρο των ικανοτήτων τους, και διέδωσαν τα νέα θέματα και τη νέα τεχνοτροπία σε άλλες περιοχές όπου κλήθηκαν να εργαστούν. Για μεγάλο

18. Πάλλης 2012, 1450, εικ. 6.

19. Νικονάνος 1997, 27-34, σχ. 3-4, πίν. 6-9.

20. Νικονάνος 1997, 32-33, πίν. 8α και 9α.

21. Koder – Hild 1976, 93-95. Avramea 2002, 72-73.

22. Σωτηρίου 1937. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2005. Πάλλης 2011.

επίσης διάστημα, τα δύο σύνολα αποτελούσαν πρότυπο το οποίο μπορούσαν να αντιγράψουν άλλοι τεχνίτες μέσω σχεδίων, τα οποία αναπαρήγαγαν, λιγότερο ή περισσότερο πιστά, σε νέα γλυπτά.

Το «θηβαϊκό εργαστήριο» μπορεί να παραλληλιστεί ως προς την επίδραση που φαίνεται να άσκησε με το ναό της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, έναν περίπου αιώνα αργότερα (μετά το 961), και πάλι στη Βοιωτία²³. Μέσω του συγκεκριμένου μνημείου, που ήταν δείγμα της υψηλής αρχιτεκτονικής και διακοσμητικής της Κωνσταντινούπολης των ημερών του, εισήχθησαν στη νότια Ελλάδα νέα διακοσμητικά θέματα και τεχνοτροπικές τάσεις, που διαδόθηκαν μέσω της αντιγραφής τους σε όλη σχεδόν την έκτασή της. Η αντιγραφή αυτή ακολούθησε μια πορεία προς την απλούστευση και τη σχηματοποίηση, ως αποτέλεσμα των περιορισμένων δυνατοτήτων των ντόπιων τεχνιτών, σε σχέση με εκείνους της πρωτεύουσας, αλλά και της αύξησης της ζήτησης, που οδήγησε αναπόφευκτα και σε κάποια τυποποίηση.

Στην περίπτωση του «θηβαϊκού εργαστηρίου», η αντίστοιχη πορεία αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο δημοφιλέστερο ίσως θέμα του, το λυραιοίδες κόσμημα. Το θέμα αυτό εμφανίζεται στη Θήβα και τον Ορχομενό ως μία άρτια, συμμετρική σύνθεση, με τα δύο ημίφυλλα να σχηματίζουν το λυρόσχημο πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται αξονικά ένα λεπτό βέλος. Στα γλυπτά που το αντιγράφουν, μέσα στο γεωγραφικό χώρο όπου διαδίδεται η ομάδα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία της αποδοχής και επεξεργασίας του νέου στοιχείου, καθώς και τις δυνατότητες των κατά τόπους τεχνιτών που επιχειρούν την αναπαραγωγή του. Οι παραλλαγές κυμαίνονται στη σαρκώδη απόδοση που ζωηρεύει το ανάγλυφο (Βαθύρεμα Αγιάς), στην ανάπτυξη των ημίφυλλων σε βάρος του βέλους (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο), στην πλαδαρή αναδιатυπώσή του λυρόσχημου πλαισίου (Μουσείο Κορίνθου) ή στην καθετοποίησή του (Νέος Μυστράς). Αξιοσημείωτη είναι η πιο ακραία σχηματοποιημένη εκδοχή του θέματος, σε βαθμό παρερμηνείας, που απαντά σε κοσμήτες της Μητρόπολης του Μυστρά: ο τεχνίτης αποδίδει εντελώς ξηρά και αδέξια τους βλαστούς, ως ένα ημικύκλιο με συμπαγή ταινιωτά φύλλα και αγκυρωτές απολήξεις, το οποίο διαιρεί το κάθετο βέλος.

Όλες αυτές οι νέες εξελίξεις στη γλυπτική συνδέονται ασφαλώς με την αναθέρμανση της οικοδομικής δραστηριότητας στη νότια Ελλάδα και ιδιαίτερα της ναοδομίας, την οποία υπηρετεί το καλλιτεχνικό είδος που εξετάζουμε. Η ανανέωση αυτής της δραστηριότητας, με αιχμή τη ναοδομία, υποκινήθηκε και υποστηρίχθηκε όπως είναι γνωστό από την κεντρική κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση, από το β' μισό του 9ου αι., στο πλαίσιο μιας συστηματικής προσπάθειας ανασυγκρότησης των ελλαδικών επαρχιών²⁴. Μέσα σε αυτή την κίνηση, σε πόλεις της περιοχής όπως η Χαλκίδα, η Αθήνα και η Κόρινθος²⁵, αναβίωσε η μαρμαρογλυπτική, με αφετηρία και πρότυπο τα γλυπτά του «θηβαϊκού εργαστηρίου», που άνοιξε το δρόμο για τη μεγάλη άνθηση της τέχνης αυτής στη νότια Ελλάδα κατά τους επόμενους αιώνες.

23. Μπούρα 1980.

24. Megaw 1966, 20-23.

25. Η αναγνώριση των εν λόγω πόλεων ως κέντρων της μεσοβυζαντινής γλυπτικής βασίζεται στο μεγάλο όγκο του σωζόμενου σε αυτές υλικού. Η ταύτιση συγκεκριμένων, τοπικών εργαστηρίων, παραμένει ένα ζητούμενο της έρευνας.

SUMMARY

**SOME REMARKS ON THE DISTRIBUTION OF THE SCULPTURAL STYLE
OF THE SO-CALLED “THEBAN WORKSHOP”
(2ND HALF OF THE 9TH C.).**

Georgios Pallis

The so-called “Theban Workshop” that executed the sculptural decoration of the churches of Aghios Gregorios at Thebes (872/3) and Panaghia Scripou at Orchomenos (873/4) introduced a new style in the architectural sculpture of southern Greece, playing a major role in the revival of this art in the region. Up to now, the impact of this workshop was traced in a group of sculptures from Boeotia, Euboea, Attica and the eastern Peloponnese. Recent finds testify the expansion of its influence to the north, *i.e.* Phthiotis and Thesaly. The process of the diffusion of the new style was similar to that of the church of Panaghia at Hosios Loukas monastery, a century later: the local masons copied and transferred the new motifs to their lands. As the quality of these works primarily depended on the ability of the sculptors, a variety of versions of the Theban reliefs and their patterns are attested, which tend in many cases to simplify the originals, or even misinterpret them.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Avramea A., 2002. Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries, στο A.E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* 1, Washington D.C., 57-90.
- Buchwald H., 1995. Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades, *JÖB* 45, 233-276.
- Cormack R. – Vassilaki M. (επιμ.), 2008. *Byzantium 330-1453, Exhibition Catalogue (London, 25 October 2008 – 22 March 2009)*, London.
- Γεωργιάδης Ν.Β., 1995. *Μυστράς*, Αθήνα.
- Γιαννόπουλος Ν., 1924. Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος, *ΔΧΑΕ Α'*, 88-119.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη Ν., 2005. Γλυπτά των “Σκοτεινών Χρόνων” στη νέα μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, *Σύμμεικτα* 17, 23-48.
- Grabar A., 1963. *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe – Xe siècle)*, Paris.
- Koder J. – Hild F., 1976. *Tabula Imperii Byzantini, Hellas und Thessalia*, Wien.
- Mango C. – Hawkins E., 1964. The Monastery of Lips at Istanbul: Survey of Sculpture, *DOP* 18, 303-310.
- Μαρίνου Γ., 2002. *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα.
- McLean B.H., 1991. A Christian Sculpture in Old Corinth, *OCP* 57, 199-205.
- Megaw A.H.S., 1966. The Skripou Screen, *BSA* 61, 1-32.
- Michel K. – Struck A., 1906. Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, *AM* 31, 281-324.
- Millet G., 1910. *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris.
- Μπούρα Λ., 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα.
- Νικονάνος Ν., 1997. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα.
- Oikonomides N., 1994. Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie, *Travaux et Mémoires* 12, 479-493.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1939-1940. Γλυπτά του Μουσείου Θηβών, *ΑΒΜΕ Ε'*, 119-143.
- Πάλλης Γ., 2011. Η αρχιτεκτονική γλυπτική των μεταβατικών χρόνων στην Ελλάδα: μια αποτίμηση, στο *31ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 13-15 Μαΐου 2011)*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 62-63.

- Πάλλης Γ., 2012. Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον παλαιοχριστιανικό και το βυζαντινό οικισμό, *ΑΕΘΣΕ* 3, 1447-1457.
- Papalexandrou A., 1998. *The Church of the Virgin of Skripou: Architecture, Sculpture and Inscriptions in Ninth-Century Byzantium*, Princeton (αδ. διδ. διατριβή).
- Scranton R.L., 1957. *Mediaeval architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI*, Princeton.
- Στουφή-Πουλημένου Ι., 2002. Βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη στη μονή Αγίου Νικολάου Βαρσών Αρκαδίας, *ΕΕΘΣΠΑ* ΛΖ', 705-760.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1924. Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, *ΑΕ*, 1-26.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1937. Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7ον και τον 8ον αιώνα, *ΑΕ*, 171-184.
- Σωτηρίου Μ.Γ., 1931. Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας, *ΑΕ*, 119-157.
- Σωτηρίου Μ.Γ., 1960-1961. Το καθολικόν της μονής Πετράκη Αθηνών, *ΔΧΑΕ Β'*, 101-129, πίν. 47-50.
- Varalis Y. – Tsekas G. – Hadji-Minaglou G. – Altripp M. (υπό έκδοση). *Byzantine Argolid I. The Sculpture*.
- Vollgraff C.W., 1956. *Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos. Etudes Peloponnesiennes I*, Paris.

Εικ. 1. Φθιώτιδα, Βάλτετσι. Τμήμα κοσμητή ή επιστυλίου εντοιχισμένο στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής.

Εικ. 2. Φθιώτιδα, Βάλτετσι. Κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο επαναχρησιμοποιημένος ως βάση της αγίας τράπεζας στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής.

Εικ. 3. Φθιώτιδα, Μόδι. Τμήμα κοσμητή ή επιστυλίου εντοιχισμένο στο νεώτερο ερειπωμένο ναό της «Καθολικής».

Εικ. 4. Φθιώτιδα, Μόδι. Κιονόκρανο εντοιχισμένο στο νεώτερο ερειπωμένο ναό της «Καθολικής».

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΕΗ	Early Helladic
ΕΙΑ	Early Iron Age
Γ	Geometric
ΛΒΑ	Late Bronze Age
ΛΗ	Late Helladic
ΛΓ	Late Geometric
ΜΒΑ	Middle Bronze Age
ΜΗ	Middle Helladic
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα

cm.	centimeter
km.	kilometer
m.	metre
sq m.	square metre

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

(αδ.) διδ. διατριβή	(αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
αι.	αιώνας
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
δηλ.	δηλαδή
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ.	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πάχ.	πάχος
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παραβάλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

σχ.	Σχέδιο	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων	etc.	et cetera
τ.	τόμος	fig.	figure
υποσ.	υποσημείωση	figs.	figures
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	ff.	following
Abb.	Abbildung	G.I.S.	Geographical Information Systems
a.C.	after Christ	INSTAP	Institute for Aegean Prehistory
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
cf.	confer	Suppl.	Supplement
col.	column	Taf.	Tafel(n)
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)	Tav.	Tavola
esp.	especially	vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*, Oxford.
 ACD: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (Debrecen)
 AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 ΑΕΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
 ΑΕΘΣΕ 2: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16-19.3.2006, Βόλος, 2009.
 ΑΕΘΣΕ 3: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 12-15.3.2009, Βόλος, 2012.
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 ΑΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AR: *Archaeological Reports*
 Αρχαία Θεσσαλία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 AW: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BAR: *British Archaeological Reports*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BEFAR: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BJB: *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseum-sin Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 Byzantion: *Byzantion. Revue Internationale des etudes Byzantines*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
 ClAnt: *Classical Antiquity*
 CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
 CMS: *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*
 CPh: *Classical Philology*
 CQ: *Classical Quarterly*
 CR: *Classical Review*
 CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)*
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
 EA: *Epigraphica Anatolica*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής. Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.

- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGrHist: F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin 1923-)
 Gnomon: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Historia: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
 HSCP: *Harvard Studies in Classical Philology*
 ΘΕ: *Θεσσαλική Εστία*
 Θεσσαλία: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.*
 ΘεσΗμ: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 IK: *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
 JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JÖAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRGZM: *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
 JRS: *Journal of Roman Studies*
 JSA: *Journal of Social Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
 KBE-BKM: *Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες*
 Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 LH IIIC Chronology and Synchronisms I: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.*
 LH IIIC Chronology and Synchronisms II: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.*
 LH IIIC Chronology and Synchronisms III: Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.*
 LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
 MAA: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
 MededRom: *Mededeelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*
 MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
 MÉFRA: *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*
 MetMusJ: *Metropolitan Museum Journal*
 Μνημεία Μαγνησίας: *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.*
 NC: *Numismatic Chronicle*
 NotSAIA: *Notizie della Scuola archeologica italiana di Atene*
 OCP: *Orientalia Christiana Periodica*
 OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 OpAth: *Opuscula atheniensa*
 ΠΑΕ: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 PACT: *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques applied to Archaeology*
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 PCPS: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 PhW: *Philologische Wochenschrift*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
 ΠΜΚ 1: Φρούσσου, Ε. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α΄ Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.*
 ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.*
 RA: *Revue Archéologique*
 RE: *Paulys Realencyclopädie*
 REG: *Revue des études grecques*
 RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
 RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
 SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
 SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
 SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
 SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.*
 Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
 VAHD: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*
 ZfE: *Zeitschrift für Ethnologie*
 ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*